

۱- عباسیان خلافت و مشروعیت خود را چگونه توجیه می کردند؟

۲- دومین خلیفه عباسی پس از «سَفَّاح» چه کسی بود؟ و مهم ترین اقدامات او را بنویسید

جهان اسلام در عصر خلافت عباسی

درس ۷

پس از امویان، یکی دیگر از خاندان‌های قریش به نام بنی‌عباس، خلافت را به دست گرفت (۱۳۲ق). حکومت عباسیان، تا هنگام یورش مغولان به بغداد و کشته شدن آخرین خلیفه عباسی دوام آورد (۶۵۶ق). در این مدت، تحولات سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی مهمی به وقوع پیوست که سرنوشت جهان اسلام را تحت تأثیر قرار داد. یکی از این تحولات، شکل‌گیری خلافت فاطمیان در شمال آفریقا و رقابت سیاسی و مذهبی با خلافت عباسیان بود. در این درس، شما علل، آثار و نتایج برخی از این تحولات را شناسایی و بررسی خواهید کرد.

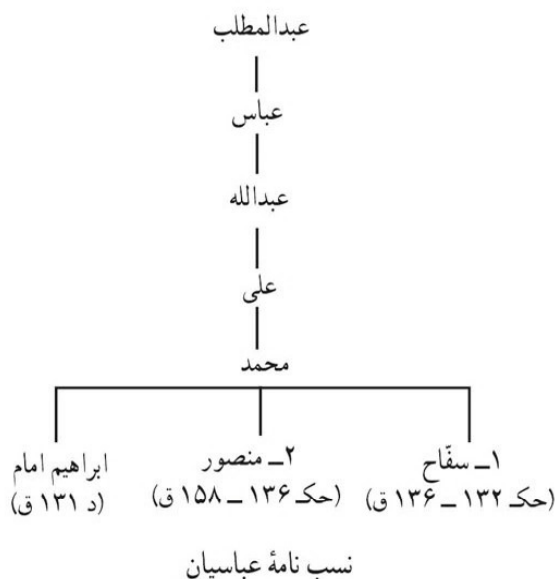
نقطه چین

خلافت عباسیان

فعالیت ۱

سفر به گذشته

فرض کنید که شما در زمان قیام عباسیان زندگی می‌کردید و از نزدیک شاهد تبلیغات و شعارهای آنان علیه امویان بودید. انتظارات خود را از دوران پس از پیروزی قیام در سه جنبهٔ سیاسی، دینی و اجتماعی فهرست کنید.

نقطه چین

سیاست و حکومت

استقرار و تثبیت خلافت

ابو مسلم و سپاهیان پس از شکست سپاه اموی و ورود به کوفه، با ابو العباس سَفَّاح، از خاندان عباسیان به عنوان خلیفهٔ مسلمانان بیعت کردند. عباسیان برای توجیه حقانیت و مشروعیت خلافت خویش، بر خویشاوندی و پیوندی که از طریق عباس بن عبدالمطلب با پیامبر داشتند، تأکید می‌کردند. آنان خود را مصداق اهل بیت و شایستهٔ جانشینی رسول خدا می‌دانستند. از این رو، سَفَّاح در ابتدای خلافتش مدعی شد که جانشینی پیامبر، حق خاندان او بوده، ولی امویان آن را به زور غصب کرده‌اند و اکنون حق به حق‌دار رسیده است.^۱

ج ۱

پس از سَفَّاح (حک ۱۳۲-۱۳۶ ق)، برادرش منصور (حک ۱۳۶-۱۵۸ ق) به خلافت رسید. دومین خلیفهٔ عباسی نقش زیادی در تحکیم و تثبیت حکومت عباسیان داشت. وی نخست، عموهایش را که مدعی جانشینی سَفَّاح بودند، از همهٔ مناصب مهمی که داشتند خلع کرد و دبیر

ج ۲

۱- طبری، تاریخ طبری، ج ۱۱، ص ۴۶۲۰.

۳- پایتخت عباسیان کدام شهر بود ؟ به دستور چه کسی و چگونه ساخته شد ؟

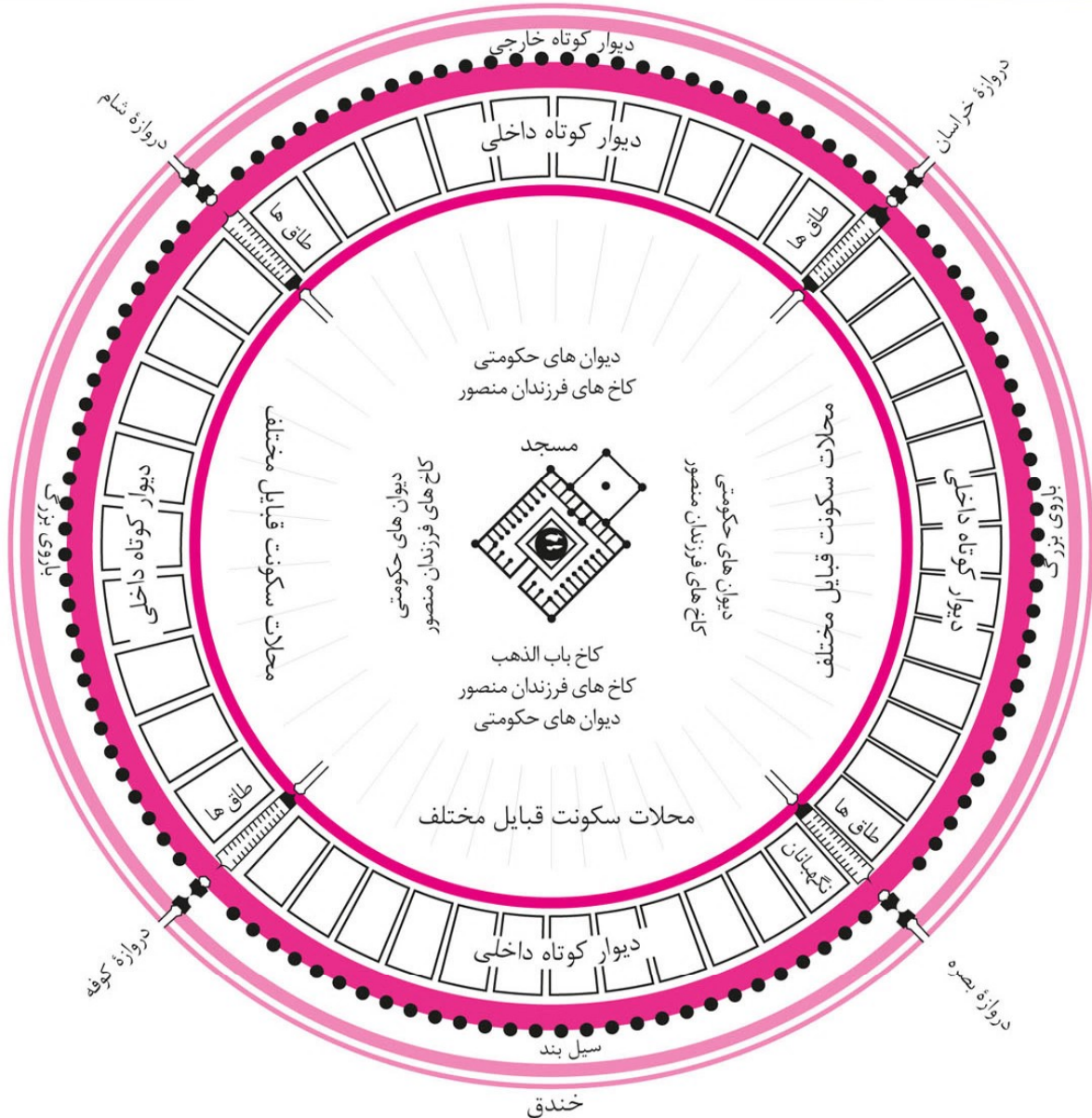
جواب : (بغداد - منصور)

سرکوب کرد.

- ۲ج یکی دیگر از اقدامات مهم منصور برای تحکیم و تثبیت خلافت خاندان خود، بنای شهر بغداد^۲ به عنوان پایتخت عباسیان بود. این شهر در مکانی نزدیک تیسفون، پایتخت ساسانیان و بر اساس سنت شهرسازی ایران باستان ساخته شد. صدها معمار، نجار، آهنگر و کارگر که اغلب ایرانی بودند، در بنای بغداد مشارکت داشتند.

۳ آنان، ابن مُقَفَّع (روزیه ایرانی) را که متفکری شجاع و مترجم کتاب‌هایی از زبان پهلوی به عربی بود، به قتل رساند. او سپس ابومسلم خراسانی را با وجود خدمات بزرگی که به عباسیان کرده بود، ناجوانمردانه کشت؛ زیرا نگران نفوذ و قدرت فراوان فرماندهٔ سیاه‌جامگان بود. منصور همچنین قیام دو تن از علویان^۴ و نیز قیام‌های پادمانه‌ای را که در اعتراض به قتل ابومسلم در ایران صورت گرفت، بی‌رحمانه

۲ج

طرح شهر بغداد که منصور بنا کرد - بازسازی بر اساس دانشنامهٔ جهان اسلام، ج ۳، مدخل بغداد، ص ۵۴۲

۱- محمد بن عبدالله، معروف به نفس زکیه و برادرش ابراهیم از نوادگان امام حسن (علیه السلام) که خلافت خاندان عباسی را به رسمیت نمی‌شناختند، به ترتیب در مدینه و بصره قیام کردند.
۲- بغداد، واژه‌ای فارسی مرکب از دو جزء «بغ» و «داد» به معنای آفریدهٔ خدا است.

۴- چه عواملی باعث تثبیت و استواری خلافت عباسی شد؟

۵- «دوره نیرومندی و شکوفایی» خلافت عباسی چند سال طول کشید و چه ویژگی های شاخصی داشت؟

فعالیت ۲

با راهنمایی دبیر و همفکری، توضیح دهید که انتخاب مکانی در نزدیکی تیسفون برای بنای پایتخت از سوی منصور عباسی و ساخت آن بر اساس سنت شهرسازی ایرانی، چرا برای مورخان نکته ای مهم و معنادار است؟ به نظر شما اهمیت و معناداری این اقدام چیست؟

بدین گونه با از میان برداشتن رقیبان و مخالفان داخلی، بنای پایتخت جدید و پایداری تشکیلات سیاسی-اداری منظم در زمان منصور، **۴ ج** خلافت عباسیان استوار شد و تمام سرزمین های اسلامی، به استثنای آندلس، تحت فرمان آنان درآمد. **نقطه چین**

۶- مهم ترین خلفای عباسیان در «دوره نیرومندی و شکوفایی» این حکومت چه کسانی بودند؟

دوره های خلافت عباسیان

دوران خلافت عباسیان به لحاظ قدرت و نفوذ خلفا، به دو دوره متفاوت تقسیم می شود:

الف) دوره نیرومندی و شکوفایی (۱۳۲-۲۳۲ق)

در این دوره که صد سال نخست حکومت عباسیان را شامل می شود، خلفا از قدرت و نفوذ فوق العاده ای برخوردار بودند و توانستند تا حد زیادی یکپارچگی قلمرو خلافت را حفظ و قیام ها

و شورش های مختلف را سرکوب کنند. آنان همچنین بر امور سیاسی، نظامی، اداری و دینی نظارت و سیطره کامل داشتند؛ حاکمان ولایات، فرماندهان نظامی، وزیران و بسیاری دیگر از کارگزاران حکومتی را عزل و نصب می کردند و دستور جنگ و صلح می دادند. همه خلفای این دوره قدرتمند بودند، اما منصور، هارون الرشید و مأمون، به مراتب، قدرت و تأثیرگذاری بالاتری در تاریخ این سلسله داشتند.

۷- ایرانیان شاخصی که در دستگاه خلافت عباسی که نقش ایفا کردند معرفی کنید

قلمرو مسلمانان در دوره بنی عباس

- ابومسلم خراسانی در دوره سَفّاح
- خاندان برمکیان در دوره هارون الرشید
- خاندان سهل و طاهر ذوالیمینین در دوره مأمون

۸- جایگاه ایرانیان در خلافت عباسی چگونه بود و آن‌ها چه نقشی در این خلافت ایفا می‌کردند؟

۹- در خصوص «خاندان برمکی» و نقش آنان در دوره عباسی چه می‌دانیم؟

فعالیت ۳

نقشه‌های قلمرو خلافت عباسیان و امویان را مقایسه کنید و بگویید از نظر محدوده جغرافیایی چه تفاوتی با هم دارند و دلیل آن چیست؟

نقش و جایگاه ایرانیان در خلافت عباسیان: یکی

از ویژگی‌های شاخص خلافت عباسیان، اجتناب از سیاست عرب‌گرایی بود که امویان دنبال می‌کردند. به همین دلیل، در این

دوره، ایرانیان در کنار اعراب از جایگاه ممتازی در حکومت عباسیان برخوردار شدند و نقش مهمی را در اداره امور خلافت به عهده گرفتند. آنان علاوه بر تصدی منصب مهم وزارت و سایر

مناصب دیوانی، در مواردی به فرماندهی سپاه و حکومت بر

ج ۸

برخی ولایات منصوب شدند. علاوه بر ابومسلم، ایرانیان دیگری نیز در دستگاه خلافت

عباسیان صاحب نفوذ و قدرت فراوان شدند که بارزترین آنها،

خاندان برمکی و سهل بودند. هارون الرشید، پنجمین خلیفه

عباسی (حک ۱۷۰ - ۱۹۳ق) که مقام و حتی جانش را مدیون

دبیر و مربی خویش، یحیی پسر خالد برمکی بود، اداره امور

خلافت را به او سپرد. یحیی و دو پسرش مدت هفده سال

صاحب چنان قدرت و عظمتی بودند که این دوره در تاریخ

به دوران فرمانروایی برمکیان معروف شده است؛ اما سرانجام

به‌طور ناگهانی و بی‌رحمانه به دستور خلیفه از صفحه روزگار

محو شدند. ج ۹

کاوش خارج از کلاس

به چند گروه تقسیم شوید و با استفاده از منابعی که دبیر معرفی می‌کند هر گروه درباره یکی از موضوع‌های زیر مطلبی را تهیه و در کلاس ارائه کنید:

الف) برمکیان چه کسانی بودند و چگونه به دربار عباسیان راه یافتند؟ ب) خدمات سیاسی و اداری برمکیان چه بود؟

پ) خاندان برمکی چه خدمات علمی و فرهنگی کردند؟ ت) چرا هارون الرشید تصمیم به نابودی برمکیان گرفت؟

نقطه چین

فضل بن سهل و برادرش حسن بن سهل که تربیت یافته برمکیان و

از دهقانان و زمین‌داران بزرگ خراسان بودند، نقش تعیین‌کننده‌ای

در تحولات خلافت در زمان مأمون (حک ۱۹۸ - ۲۱۸ق)

داشتند. هارون دو پسرش امین و مأمون را به ترتیب به‌عنوان

ولیعهد برگزید، اما امین پس از آنکه به خلافت رسید، برادرش را

از ولیعهدی کنار زد. مأمون با تدبیر و شمشیر ایرانیانی همچون

خاندان سهل و طاهربن حسین (ذوالیمینین)، برادرش را شکست

داد و خلیفه شد. پس از آن بود که فضل بن سهل به‌عنوان وزیر

مأمون و حسن بن سهل در منصب حاکم عراق، صاحب قدرت و

جایگاه رفیعی شدند. خلیفه حتی تأثیر وزیر قدرتمند خود،

مرکز خلافت را از بغداد به مرو منتقل کرد و لباس و پرچم سیاه را

که نشان عباسیان بود به رنگ سبز درآورد.

بزرگان عرب در بغداد نسبت به تسلط خاندان سهل بر امور

خلافت به حسادت و دشمنی پرداختند و درصدد برآمدن مأمون

را خلع و فرد دیگری از خاندان عباسی را به خلافت بنشانند.

شاید به همین دلیل بود که مأمون تصمیم گرفت وزیر خود را به

قتل برساند و برادر او را خانه‌نشین کند. خلیفه همچنین، دوباره

جامه سیاه به تن کرد و بغداد را مرکز خلافت قرار داد. ج ۱۱

بحث و گفت‌وگو

با راهنمایی دبیر، درباره اینکه چرا عباسیان سیاست عرب‌گرایی امویان را ادامه ندادند، گفت و گو کنید.

۱۰- مأمون چگونه به خلافت رسید و چه تغییراتی در ظواهر حکومت ایجاد کرد؟

۱۱- مأمون، تحت تأثیر بزرگان عرب در بغداد، چه اقداماتی انجام داد؟

۱۲- ورود غلامان تُرک به دستگاه خلافت عباسی چگونه آغاز شد و چه تأثیری بر جای گذاشت؟

۱۳- چه عواملی، دوره ای از ضعف و تجزیه انحطاط را برای خلافت عباسی رقم زد؟

۱۴- چرا حاکمان و امیران محلی، خود را پیوسته مطیع اوامر خلیفه عباسی نشان می دادند؟

ب) دوره ضعف و تجزیه (۲۳۲-۶۵۶ ق)

با پایان گرفتن حکومت مأمون و خارج شدن اداره امور از

دست وزیران ایرانی، به تدریج حکومت عباسیان نیز رو به

ضعف و انحطاط گذاشت. جانشینان مأمون، سپاهی از ترکان

که در سرحدات ماوراءالنهر به اسارت مسلمانان درآمده بودند

و در سوارکاری و تیراندازی مهارت داشتند، تشکیل دادند.

پس از آنکه فرماندهان این سپاه با عنوان «امیرالامراء» قدرت

را به دست گرفتند و بر امور خلافت تسلط یافتند، دورانی از

هرج و مرج آغاز شد. آنان خودسرانه، خلیفه‌ای را خلع و فردی

دیگر از خاندان بنی عباس را بر جای او می‌نشاندند. حتی برخی

از خلفا به دست این امیرالامراء کشته و یا کور شدند.

در چنین اوضاع و احوالی بود که قیام‌های ضدعباسیان و

جنبش‌های استقلال‌طلبی، بخش‌های وسیعی از قلمرو خلافت

از جمله ایران و شمال آفریقا و مصر را فرا گرفت. رهبران برخی

از این قیام‌ها و جنبش‌ها موفق شدند قدرت را در مناطقی به

دست گرفته و سلسله‌های حکومتی مستقلی را تأسیس کنند.

چنین رویدادی به منزله تجزیه قلمرو و کاهش قدرت و اختیارات

سیاسی و نظامی خلفای عباسی بود. این وضعیت تا آنجا پیش

رفت که دامنه قدرت سیاسی و اداری خلفا به عراق و سرانجام

شهر بغداد محدود شد. حتی امیران و سلاطین برخی از سلسله‌ها،

مانند آل بویه و سلجوقیان، بر پایتخت عباسیان نیز تسلط یافتند.

با این حال، احترام و جایگاه دینی خلفا همچنان محفوظ ماند.

بسیاری از حاکمانی که به عنوان امیر یا سلطان قدرت را به دست

گرفته بودند، برای توجیه مشروعیت حکومت خود و مقبولیت

نزد توده‌های مردم مسلمان، نیازمند فرمان و لواء خلیفه بودند و

چنین وانمود می‌کردند که مطیع اوامر او هستند.

ج ۱۲

ج ۱۲

۱۵- در نظام اداری دستگاه خلافت عباسی توضیح دهید

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما، علت دوام آوردن خلافت عباسی، با وجود ضعف قدرت سیاسی و نظامی خلفا و تجزیه قلمرو خلافت، چه بود؟

نقطه چین

نظام اداری

تشکیلات اداری و مالی حکومت اسلامی در زمان پیامبر بسیار

ساده بود. اعراب مسلمان به دلیل آنکه سر رشته‌ای در تشکیلات

اداری و امور کشورداری نداشتند، پس از آنکه ایران، شام و

مصر را فتح کردند، تشکیلات و نهادهای اداری سرزمین‌های

فتح شده را حفظ کردند و اداره آنها را به حکام محلی سپردند.

پیشینه تأسیس دیوان در دوران اسلامی به زمان عمر بن خطاب،

خلیفه دوم بازمی‌گردد. او به پیشنهاد هرمان، یکی از فرماندهان

اسیر ایرانی، دیوان جُند (سپاه) را در مدینه تشکیل داد. در دوران

خلافت امویان، دیوان‌های دیگری پدید آمد. یکی از اقدام‌هایی که

به دستور عبدالملک مروان، خلیفه اموی انجام گرفت، برگرداندن

خط و زبان دیوان از فارسی به عربی بود.

در دوره نخست خلافت عباسیان، تشکیلات اداری (دیوانی) منظم

و منسجمی با اقتباس از نظام دیوانی عهد ساسانیان شکل گرفت.

در آن زمان، منصب وزارت، با الگو گرفتن از دوره ساسانی به

وجود آمد و وزیر در رأس تشکیلات دیوانی قرار گرفت.

ج ۱۵

۱۵

۱- علم یا پرچمی که به نشانه تأیید یا رسمیت حکومت، از طرف خلفا یا پادشاهان برای کسی فرستاده می‌شد.

— خودسری غلامان تُرک که به مقام‌های بالای حکومتی می‌رسیدند

ج ۱۳ — قیام‌های استقلال طلبانه در قلمرو خلافت عباسی به ویژه ایران و شمال آفریقا

— جدایی برخی مناطق و تجزیه قلمرو خلافت عباسی

— کاهش قدرت سیاسی و اداری خلفا و محدود شدن حکومت به بغداد

۱۶- دیوان های (وزارت خانه های) مهم دوره عباسیان را نام برده ، وظایف هر یک را بنویسید.

۱۷- زمینه ها و علل شکوفایی علمی و فرهنگی مسلمانان در عصر خلافت عباسیان را بنویسید.

مهم ترین دیوان های دوره عباسیان

نام دیوان	وظایف
جُند (سپاه)	سرشماری و تهیه اسامی جنگاوران؛ تأمین تدارکات و ملزومات سپاه
خراج (استیفاء)	ارزیابی، محاسبه و گردآوری مالیات زمین های کشاورزی
بیت المال	ثبت، نگهداری و توزیع اموال عمومی و درآمدهای حکومت اسلامی
بَرید	جمع آوری اخبار از نقاط مختلف و ارسال آنها به مرکز؛ انتقال فرمان ها و نامه های حکومتی
انشاء (رسایل)	نگارش، تنظیم، ثبت، ارسال و دریافت نامه های حکومتی
مظالم	رسیدگی به دعاوی و شکایت های طرح شده
حسبه	نظارت بر اخلاق عمومی و احکام شرع، امور بازار و مشاغل از جمله قیمت ها و ترازوها، امور مربوط به معابر عمومی و ساختمان ها

۱۶ج

نهیضت علمی و فکری مسلمانان

شکوفایی تمدن اسلامی در قرن های چهارم و پنجم هجری، متکی بر نهیضت علمی، فکری و فرهنگی بود که در سده های پیش از آن و به خصوص در دوره اول خلافت عباسیان به وقوع پیوسته بود. در این درس، زمینه ها، علل و برخی ابعاد مهم این نهیضت بررسی می شود.

زمینه ها و علل شکوفایی علمی و فکری

زمینه ها و عوامل مختلفی در شکل گیری نهیضت علمی و فرهنگی مسلمانان در عصر خلافت عباسیان نقش داشت که مهم ترین آنها، عبارت بودند از:

الف) آموزه های قرآن و احادیث پیامبر انگیزه فراوانی در مسلمانان برای جست و جوی دانش و علم آموزی ایجاد کرد.

ب) خروج مسلمانان از شبه جزیره عربستان و فتح سرزمین هایی مانند ایران، شام و مصر که از پیشینه تمدنی کهن و مراکز علمی و آموزشی گوناگونی برخوردار بودند، زمینه ارتباط فکری و

نقطه
چین

۱۷ج

فرهنگی میان مسلمانان با دیگر فرهنگ ها را فراهم آورد. در نتیجه این ارتباط، مسلمانان با علوم و دستاوردهای تمدنی مردمان سرزمین های فتح شده آشنا شدند و انگیزه و علاقه فراوانی پیدا کردند که آثار علمی و فرهنگی آنها را به زبان عربی ترجمه کنند. پ) حضور پیروان ادیان دیگر از جمله یهودیان، مسیحیان و زرتشتیان در کنار مسلمانان، موجب شد که پیروان اسلام برای دفاع از باورهای دینی خود در برابر عقاید غیراسلامی، به علوم عقلی و به خصوص علم کلام^۱ توجه نشان دهند.

ت) بروز اختلافات دینی در میان مسلمانان و شکل گیری فرقه ها و مذاهب مختلف اسلامی نیز به گسترش علم کلام کمک کرد.

ث) حمایت مادی و معنوی برخی خلفا، وزیران و دیگر مقام های حکومتی از عالمان و فعالیت های آنان نیز سهم زیادی در رواج و رونق علم و دانش در میان مسلمانان داشت.

۱۶ج

۱۷ج

۱۷ج

بحث و گفت و گو

به نظر شما کدام یک از عوامل ذکر شده در متن درس، نقش مهم تری در شکوفایی فکری، فرهنگی و علمی جهان اسلام در عصر عباسیان داشت؟ برای نظر خود دلیل بیاورید.

۱- علم کلام شاخه ای از علوم اسلامی است که با تکیه بر نقل (قرآن و احادیث) و عقل، به تبیین و اثبات اصول اعتقادی می پردازد و به شبهات مربوط به آنها پاسخ می گوید.

۱۸- کدام خاندان های ایرانی در شکوفایی علمی و فرهنگی مسلمانان نقش داشتند و مراکز مهم علمی زمان عباسیان را نام ببرید. جواب: (خاندان برمکیان و سهل - بیت المحکمه - رصدخانه بغداد)

۱۹- چگونگی اوج گیری فعالیت های علمی و فرهنگی در دوره عباسیان را توضیح دهید

بیشتر بدانیم

علوم در قرن اول هجری

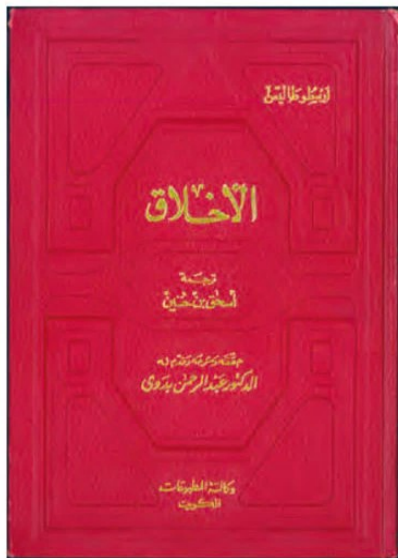
با وجود توصیه های مکرر قرآن و پیامبر اسلام به علم آموزی، چند عامل، گسترش علوم را در قرن اول هجری کند و دشوار کرده بود. نخست آنکه مکتوب کردن باورها و دانسته های علمی در فرهنگ عربی آن روزگار چندان معمول نبود. اعراب ترجیح می دادند شعر، لغت، اخبار و احادیث را به صورت شفاهی بیان کنند. به همین دلیل در آغاز، از تدوین احادیث نبوی هم اجتناب می کردند؛ دوم، خط عربی نیز در آغاز، خطی ابتدایی بود که نگارش را دشوار می ساخت؛ سوم، خلفای اموی چندان اعتنایی به علوم و معارف سایر اقوام و جوامع نداشتند و اهتمام به امور علمی در نظر آنان، کاری کم ارزش و در شأن موالی به حساب می آمد (دانشنامه جهان اسلام، ج ۷، مدخل ترجمه، ص ۲۶).

اوج گیری فعالیت های علمی و فکری مسلمانان

با به قدرت رسیدن عباسیان و مشارکت ایرانیان در اداره امور خلافت، فعالیت های علمی و فکری مسلمانان به نحو چشمگیری افزایش یافت و در دوران خلفایی چون هارون و مأمون به اوج خود رسید. مورخان، نقش خاندان برمکیان و سهل را در گسترش نهضت علمی و فکری دوران این دو خلیفه بسیار مؤثر و مهم می شمارند. در آن زمان تعداد زیادی از اندیشمندان و دانشمندان با زبان، فرهنگ و قومیت متفاوت در بغداد، پایتخت عباسیان، گرد هم آمده و در مراکز علمی و آموزشی آن شهر مشغول به کار بودند. بیت الحکمه^۱ و رصدخانه بغداد از مهم ترین آن مراکز به شمار می رفتند.

نهضت ترجمه

منظور از نهضت ترجمه، جنبش اقتباس و انتقال آثار علمی و فرهنگی تمدن های ایران، یونان، مصر و هند به عالم اسلامی و ترجمه آنها به زبان عربی در دوره عباسیان بود. نهضت ترجمه تأثیر بسیار زیادی در پیشرفت های علمی و فکری و شکوفایی تمدنی مسلمانان داشت. در طول این نهضت (از نیمه قرن دوم تا اواخر قرن چهارم هجری) شمار زیادی از آثار علمی در موضوع های فلسفه، پزشکی، ریاضیات، نجوم، موسیقی، کیمیا، گیاه شناسی و جانورشناسی، سیاست و کشورداری از زبان های پهلوی (ایرانی)، سریانی (زبان مردم شام)، یونانی و سانسکریت (هندی) به عربی ترجمه شد^۲. بیت الحکمه در اصل به همین منظور به وجود

آمده بود و همواره تعدادی از مترجمان زبده در آنجا به ترجمه کتاب از زبان های مختلف به عربی اشتغال داشتند. از مشهورترین این مترجمان، می توان از حنین بن اسحاق، اسحاق بن حنین، بنو موسی (برادران خوارزمی) و خاندان بُخْتِشُوع نام برد.

بیت الحکمه صرفاً مرکزی برای ترجمه و تألیف کتاب نبود، بلکه کانونی برای گفت و گوی علمی و تبادل افکار نیز بود. مأمون علاقه فراوانی به مباحث و مناظره های علمی از خود نشان می داد و دانشمندان و عالمانی که اندیشه و عقاید متفاوتی داشتند، در حضور او مباحثه و مناظره می کردند.

به هر حال، تحت تأثیر تعالیم اسلام و مجموعه ای از امکانات و حمایت های مادی و معنوی که در دوره نخست خلافت عباسی

۱- بیت الحکمه در زمان هارون الرشید در بغداد تأسیس شد و فعالیت آن در زمان خلافت مأمون به اوج خود رسید.

۲- دانشنامه جهان اسلام، ج ۷، مدخل ترجمه

۲۰- منظور از «نهضت ترجمه» چه بود و طی آن دوره چه تحولات مهمی رخ داد؟

۲۱- مشهورترین مترجمانی که در دوره «نهضت ترجمه» نقش برجسته ای ایفا نمودند نام ببرید.

۲۲- نقش ویژه مأمون را در تحولات علمی و فرهنگی دوره عباسیان بررسی کنید

۲۳- مهم ترین آثار و پیامدهای «نهضت ترجمه» چه بود ؟

۲۴- فعالیت اصلی امام موسی کاظم (ع) در چه زمینه ای بود ؟

مناره مسجد جامع سامرا که در دوره خلافت متوکل ساخته شد

فراهم آمد، تحول فکری و علمی عظیمی در میان مسلمانان ایجاد شد. آثار و پیامدهای این تحول، پیشرفت فوق العاده مسلمانان در رشته های مختلف علوم و معارف و پا به عرصه نهادن دانشمندان و متفکران بزرگی بود که در درس های بعدی، شرح حال و آثار آنان، به فراخور حال، بررسی خواهد شد.

معماری، شهرسازی و هنر اسلامی نیز در عصر خلافت بنی عباس پیشرفت فوق العاده ای کرد و آثار شکوهمند و فاخری به دست هنرمندان و معماران مسلمان به وجود آمد.

نقش علمی و فرهنگی امامان علیهم السلام

امام کاظم علیهم السلام (۱۲۸-۱۸۳ق) تا سال ۱۶۹ق در مدینه به بیان تعالیم اسلام و تربیت شاگردان اشتغال داشت. آن حضرت شیعیان را از همکاری با حکومت عباسی منع می کرد و در موقعیت های مختلف با سخنانی صریح به نفی حاکمیت عباسیان می پرداخت. از این رو، به دستور مهدی و هارون عباسی به زندان افتاد و سرانجام در زندان به شهادت رسید.

دوره زندگانی امام هشتم شیعیان (۱۴۸-۲۰۳ق)، هم زمان با دوران خلافت امین و مأمون بود. مأمون در آغاز خلافتش با بعضی قیام های علویان و مخالفت طرفداران امین روبرو شد. او، به منظور کسب حمایت شیعیان، مهار قیام های علویان و جلب اعتماد خراسانیان، امام رضا علیهم السلام را از مدینه به مرو منتقل و مجبور به پذیرش مقام ولایتعهدی خود کرد. گفته می شود که مأمون به تشویق فضل بن سهل، اقدام به این کار کرده است.

مأمون پس از سه سال، با تغییر شرایط سیاسی، تصمیم گرفت پایتخت خود را به بغداد منتقل کند. او در مسیر بغداد، ابتدا در سرخس و زیر ایرانی خود فضل بن سهل را کشت و سپس در توس امام رضا علیهم السلام را مسموم کرد و به شهادت رساند.

فعالیت امامان بعد از امام رضا علیهم السلام، یعنی امام جواد (محمدتقی)، امام هادی (علی النقی) و امام حسن عسکری علیهم السلام تا عصر غیبت امام مهدی علیهم السلام (۲۶۰ق) بر تربیت شاگردان و یاران برجسته، مقابله با تحریف مبانی دینی و سنت نبوی، حفظ جامعه شیعی و

ضرب سمرقند، سال ۲۰۲ق

ضرب محمدیه (ری)، سال ۲۰۲ق

ضرب اصفهان، سال ۲۰۲ق

سکه هایی که در زمان ولایتعهدی امام رضا علیهم السلام به نام ایشان در شهرهای مختلف ضرب شده است.

نقطه چین

۲۵- چرا مأمون خلیفه عباسی، امام رضا (ع) را مجبور به قبول ولایتعهدی خود کرد ؟

۲۶- فعالیت امامان شیعه بعد از امام رضا (ع) بیشتر در چه زمینه هایی متمرکز گردید ؟

۲۷- «جریان وکالت» از دوره کدام امام معصوم آغاز شد و «وُکَلّا» چه کسانی بودند ؟

۲۸- «اسماعیلیان» چه کسانی بودند و به لحاظ ساختاری، «فاطمیان» چه ارتباطی با اسماعیلیان داشتند ؟

ضریح حرم مطهر امام هادی و امام حسن عسکری (علیه السلام)

۲۶ج

مبارزه با جریان‌های فکری و فرهنگی انحرافی در شیعه متمرکز بود. آنان به شدت تحت مراقبت جاسوسان و دستگاه امنیتی خلافت عباسی قرار داشتند و ناگزیر به اقامت در سامرا شدند.

۲۷ج

از زمان امام صادق (علیه السلام)، حرکتی در جامعه اسلامی با عنوان جریان وکالت آغاز شد و در دوران امامان بعدی به اوج خود رسید. وکلای ائمه کسانی بودند که در مکتب اهل بیت آموزش دیده بودند و با اجازه آنان به عنوان مرجع امور دینی مردم در شهرهای مختلف ایفای نقش می‌کردند. جریان وکالت در دوران غیبت نیز تا مدتی ادامه یافت و در پی آن مرجعیت شیعی شکل گرفت. ۲۷ج

کاوش خارج از کلاس

به ۴ گروه تقسیم شوید و هر گروه با استفاده از منابعی که دبیر معرفی می‌کند، درباره فعالیت‌های فکری و فرهنگی یکی از امامان شیعه و چگونگی ارتباط آنان با شیعیان مطالبی را تهیه کنید و در کلاس ارائه دهید:
امام کاظم، امام جواد، امام هادی و امام حسن عسکری (علیه السلام)

بقایای دروازه مهدیه، نخستین پایتخت فاطمیان در تونس امروزی

خلافت فاطمیان (۲۹۷-۵۶۷ ق)

۲۸ج

فاطمیان، خاندانی از شیعیان اسماعیلی مذهب بودند. اسماعیلیه شاخه‌ای از مذهب شیعه هستند که اسماعیل پسر امام جعفر صادق (علیه السلام) را که قبل از آن حضرت وفات یافته بود، به غلط به عنوان امام هفتم می‌شناسند. اسماعیلیان در بین خود انشعابات یافتند؛ یک گروه آنان، اسماعیلیان فاطمی بودند که به استمرار امامت در فرزندان اسماعیل اعتقاد داشتند. از این رو، خلفای فاطمی، خود را از نوادگان اسماعیل، پسر امام جعفر صادق (علیه السلام) می‌شمردند. ۲۸ج

تأسیس خلافت فاطمیان

۲۹ج

در شرایطی که خلافت عباسی در سراسر شبه جزیره و انحطاط افتاده بود، یکی از نوادگان اسماعیل، پسر امام جعفر صادق (علیه السلام) به نام عبیدالله مهدی، حکومتی را در شمال آفریقا (تونس و مراکش) بنیاد نهاد که به خلافت فاطمیان معروف شد. خلفای فاطمی پس از مدتی، مصر را نیز به تصرف خود در آوردند و شهر قاهره را به عنوان پایتخت

خود بنا کردند تا با بغداد رقابت کند. آنان سپس، منطقه شام را نیز گرفتند.

۳۰ج

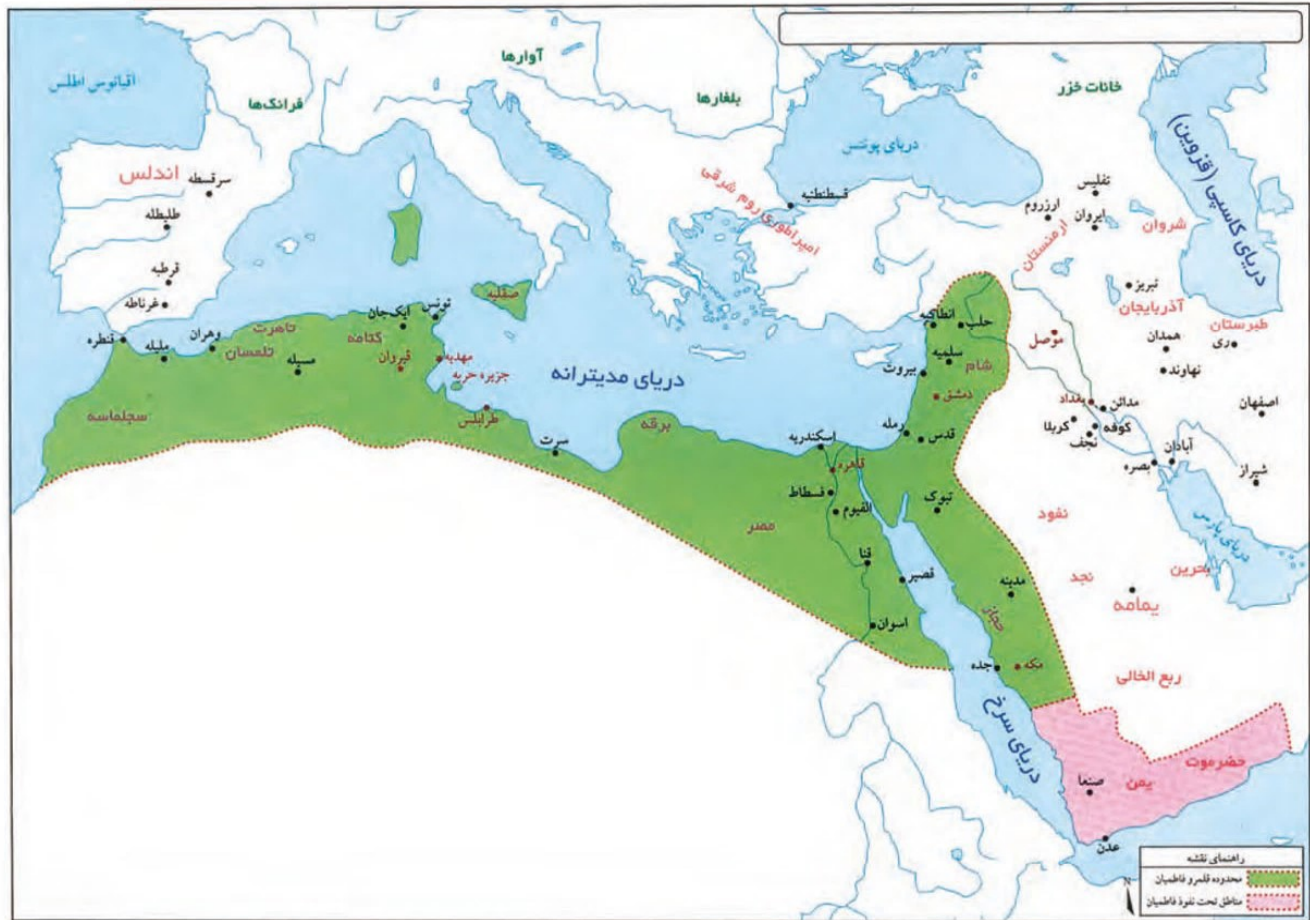
خلافت فاطمیان در زمان مُسْتَنْصِر (حک ۴۲۷ - ۴۸۷ ق) به اوج قدرت سیاسی، شکوفایی فرهنگی و رونق اقتصادی دست یافت و قلمرو آن به نهایت وسعت خود رسید.

۲۹- چگونگی تأسیس خلافت فاطمی را توضیح داده و بنویسید پایتخت آنان کدام شهر بود ؟ جواب : (قاهره)

۳۰- خلافت فاطمی در زمان مُسْتَنْصِر به چه موفقیت هایی رسید ؟

۳۱- عوامل ضعف و سقوط خلافت فاطمیان را بنویسید.

- ۳۱ج - ضعف سیاسی و بحران اقتصادی
- جنگ های صلیبی با مسیحیان
- حملات سلجوقیان به قلمرو فاطمیان
- لشکرکشی صلاح الدین ایوبی به مصر

قلمرو خلافت فاطمیان در دورهٔ مُستنصر

نقطه چین

فعالیت ۴

به نقشه دقت کنید و با همفکری بگویید تسلط فاطمیان بر مناطق شام و حجاز، از نظر سیاسی و مذهبی چه اهمیتی در رقابت آنان با عباسیان داشت؟

حجاز، حکومت عباسیان را به شدت مورد تهدید قرار داده بودند. فاطمیان همچنین با فرستادن عدهٔ زیادی از داعیان (مبلغان مذهب اسماعیلیه) به سرزمین های دور و نزدیک، از جمله عراق، ایران و یمن و گسترش دعوت اسماعیلی، خشم و وحشت خلفای عباسی را برانگیخته بودند. برخی از مبلغان اسماعیلی، علاوه بر فعالیت های تبلیغی، علیه دشمنان خود اقدام به عملیات سیاسی و نظامی نیز می کردند. در مقابل، عباسیان نیز کوشیدند با استفاده از توان سیاسی و نظامی

از اواخر دوران مستنصر، حکومت فاطمیان دچار ضعف سیاسی و بحران اقتصادی شد. حملات پیاپی سلجوقیان به قلمرو خلافت فاطمی و سپس شروع جنگ های صلیبی، وضعیت آن را بدتر کرد. حکومت فاطمیان سرانجام توسط صلاح الدین ایوبی منقرض شد.

روابط فاطمیان و عباسیان

روابط این دو سلسلهٔ مسلمان همواره خصومت آمیز بود. فاطمیان خلافت را حق خود می دانستند و حکومت عباسیان را به رسمیت نمی شناختند. علاوه بر آن، خلفای فاطمی با تسلط بر مناطق شام و

۳۳- در خصوص سیاست های مذهبی خلفای فاطمی توضیح دهید

۳۴- مهم ترین دست آوردهای فاطمیان در عرصه های علمی و فرهنگی را توضیح داده و هدف آنان را در زمینه این اقدامات بیان کنید

حکومت سلجوقیان و دیگر متحدان خود، با خلافت فاطمی مقابله کنند. خلافت عباسی همچنین به تبلیغات گسترده ای علیه فاطمیان اقدام کرد و به ترفندهای گوناگونی متوسل شد که نشان دهد نسب خلفای فاطمی جعلی است و آنان از نسل علی (ع) و فاطمه (ع) نیستند.

۳۲ج

سیاست مذهبی

خلافت فاطمی نسبت به ترویج مذهب تشیع اسماعیلی و رواج آیین های شیعی در مناطق زیر سلطه خود اهتمام جدی داشت و از عالمان شیعی حمایت می کرد. فاطمیان در شهرهای قلمرو خود به نام امامان خود خطبه می خواندند. اگر چه معدودی از خلفای فاطمی، محدودیت هایی را برای پیروان سایر مذاهب از جمله اهل تسنن ایجاد کردند؛ اما در بیشتر دوران حکومت فاطمیان، اهل تسنن آزادانه به زندگی و فعالیت دینی و اجتماعی خود مشغول بودند.

۳۳ج

فعالیت های علمی و فرهنگی

مذهب اسماعیلیه از مذاهب عقل گرا بود و از این رو، اسماعیلیان برای ترویج اصول عقاید خود، علاقه فراوان و توجه خاصی به علوم مختلف به ویژه فلسفه و کلام نشان می دادند.

۳۳ج

نقطه چین

یک توضیح

کتابخانه کاخ قاهره

توصیف یکی از نویسندگان اواخر دوره فاطمیان از کتابخانه کاخ قاهره: «از شگفتی های دنیاست و می گویند در تمام جهان اسلام، کتابخانه ای بزرگ تر از کتابخانه قاهره که در قصر قرار دارد، نیست... و گفته می شود که ششصد و یک هزار کتاب دارد و از خطوط منسوب به صاحبانش در آن بسیار هست» (مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۰۹).

معماری

عصر فاطمیان، از جمله دوره های برجسته تاریخ معماری و هنر اسلامی شناخته می شود. علاقه خلفای فاطمی به مظاهر شکوه و جلال، به توسعه هنرهای تزئینی و معماری کمک کرد. فاطمیان شهرهای مختلفی را بنا کردند که باشکوه ترین آنها قاهره بود. مساجد جامع آذر، جامع حاکم و جامع آقمر از مشهورترین نمونه های آثار معماری این عصر در قاهره به شمار می روند.

۳۵ج

قاهره در روزگار فاطمیان شاهد شکل گیری و فعالیت وسیع مراکز علمی و آموزشی گوناگونی بود. یکی از بادوام ترین دانشگاه های دنیای اسلامی به نام آلازهر توسط فاطمیان در آن شهر بنیان نهاده شد (۳۵۹ق) که تا کنون با همین نام به فعالیت خود ادامه داده است. علاوه بر آن، مرکز علمی بزرگ دیگری با نام دارالعلم (الحکمه) در قاهره شکل گرفت و استادان بزرگی در آن مرکز علمی به تدریس علوم مختلف از قبیل فقه، نجوم، طب و ادبیات گماشته شدند. به منظور آنکه دارالعلم قاهره بتواند نقشی همچون بیت الحکمه بغداد داشته باشد، کتاب های زیادی تهیه و در اختیار مشتاقان علم که در آنجا مشغول فعالیت علمی بودند، نهاده می شد.

۳۴ج

۳۴ج

۳۴ج

هدف اساسی فاطمیان از ایجاد مراکز علمی و آموزشی بزرگ، تربیت عالمان و داعیان مسلط به تعالیم مذهب اسماعیلی و دیگر معارف بود. اغلب دانش آموختگان این مراکز، دانشمندان و عالمان برجسته ای بودند که کتاب ها و رساله های زیادی در فلسفه، کلام، فقه و دیگر علوم تألیف کردند و دعوت اسماعیلی را در درون قلمرو فاطمیان و خارج از آن تا هندوستان و ماوراءالنهر گسترش دادند.

جامع آذر

۳۵- مهم ترین نمونه های آثار معماری عصر فاطمیان را در قاهره نام ببرید

۳۶- مهم ترین هنرها و صنایع رایج در قلمرو خلافت فاطمیان را نام ببرید.

– پارچه بافی – نقاشی – شیشه گری – کاشی کاری
– منبت کاری – کاغذ سازی – فلز کاری

فعالیت ۵

بررسی شواهد و مدارک

ناصر خسرو، حکیم و شاعر ایرانی که به مذهب اسماعیلیه گرایش داشت، در عصر فاطمیان به مصر سفر کرد. او در سفرنامه خود به توصیف دیده‌ها و شنیده‌هایش از مصر و شهرهای آن پرداخته است. بخشی از توصیف او از قاهره را بخوانید و بگویید برداشت شما از این توصیف، درباره هنر معماری و شهرسازی فاطمیان چیست؟

«... و آن شهری شد که نظیر آن کم باشد. و تقدیر کردم^۱ که در این شهر قاهره، از بیست هزار دکان کم نباشد، همه ملک سلطان. و بسیار دکان‌هاست که هر یک را در ماهی ده دینار مغربی^۲ اجاره^۳ است... و کاروانسرای و گرمابه و دیگر عمارات^۴ چندان است که آن را حد و قیاس نیست... و قصر سلطان میان شهر قاهره است و همه حوالی آن گشاده، که هیچ عمارت^۵ بدان نپیوسته است. ... و چون از بیرون شهر بنگرند قصر سلطان چون کوهی نماید، از بسیاری عمارات و ارتفاع آن، اما از شهر هیچ نتوان دید، که باروی آن عالی است. و گفتند که در این قصر دوازده هزار خادم^۶ اجرای خواره^۵ است، و زنان و کنیزکان خود که داند؟ الا گفتند که سی هزار آدمی در آن قصر است و آن دوازده کوشک^۶ است. و این حرّم را ده دروازه است» (سفرنامه ناصر خسرو، ص ۷۷).

۱- اندازه گرفتم

۲- اجاره بها

۳- ملک و زمین زراعتی

۴- ساختمان، بنا

۵- مقرری بگیر، حقوق بگیر

۶- قصر، کاخ

نمونه‌ای از ظروف سفالی عصر فاطمیان

هنر و صنایع

هنر و صنعت نیز در دوران فاطمیان پررونق بود. از جمله هنرهای رایج در آن زمان، می‌توان به نقاشی، شیشه‌گری، کاشی‌کاری، منبت‌کاری، کاغذسازی و فلزکاری اشاره کرد. هنرمندان آن دوره در برخی از هنرها، مانند شیشه‌گری، بلورسازی و سفالگری به نوآوری پرداختند و شیوه‌های جدیدی را ابداع کردند.

۳۷- خلافت عباسیان را به لحاظ شیوه کسب، انتقال و حفظ قدرت با خلافت امویان مقایسه کنید

بقایای نمونه‌ای از منسوجات عصر فاطمیان

صنعت پارچه‌بافی در زمان فاطمیان رواج زیادی یافت و مراکز و کارگاه‌های پارچه‌بافی متعددی در شهرهای مختلف مصر از جمله قاهره مشغول تولید انواع منسوجات بودند. برخی از این مراکز، پارچه‌های گران‌قیمت و تزئینی را که مخصوص خلفا و دولتمردان فاطمی بود، تولید می‌کردند. در دربار فاطمیان، خزانه‌ای مخصوص لباس وجود داشت و دارای انباری از لباس‌های متنوع بود که در مناسبت‌های گوناگون و متناسب با فصول مختلف میان کارکنان دربار توزیع می‌شد.

نقطه چین

عباسیان

- استفاده از ابزار عوام فریبی در کسب قدرت و اینکه خود را از اهل بیت پیامبر (ص) معرفی می‌کردند
- اجتناب از سیاست عرب‌گرایی و تحقیر مسلمانان غیر عرب
- استفاده گسترده از ایرانیان در مناصب مختلف حکومتی از جمله وزارت

امویان

- استفاده گسترده از زور و سرکوب در کسب قدرت
- عرب‌گرایی و موالی خواندن مسلمانان غیر عرب و تحقیر آنان
- تحقیر و تبعیض شدید نسبت به ایرانیان

پرسش‌های نمونه

- ۱) خلافت عباسیان، را به لحاظ شیوه کسب، انتقال و حفظ قدرت، با خلافت امویان مقایسه کنید.
- ۲) اقدام‌های مهم منصور را برای تحکیم و تثبیت خلافت عباسیان، فهرست کنید.
- ۳) تحلیل و قضاوت خود را از اقدام خلفای عباسی در کشتن ابومسلم بیان کنید.
- ۴) نقش خاندان ایرانی «سهل» را در تحولات سیاسی و فرهنگی دوران مأمون شرح دهید.
- ۵) مهم‌ترین دستاوردهای خلافت فاطمیان در عرصه علم و آموزش چه بود؟ توضیح دهید.